

“તેષાં દિક્ષુ પ્રથિત વિદિશા...”

“આ શબ્દો પવનપાવડી બની જાય છે મારે માટે જાણે. એ પહેરી મન ઊડવા માંડે છે. તે દિશામાં માત્ર વિદિશા નથી, દશે દિશા છે. સાત સમંદર, તેરો નદી, પહાડપર્વત, નગર, જનપદ, ઝાડ, જંગલ... પછી આવે મારું નાનું ગામ, જે ગામમાંથી હું નિર્વાસન પામ્યો છું.

મને હંમેશાં એવું થતું રહ્યું છે કે મારા એ ગામના પાદરમાં થઈ એક નદી વહેતી હોત તો કેવું સારું ! તો શૈશવ કેશોર્ય નદીકાંઠે વીત્યું હોત. નદી નથી તો નથી પણ એવું થાય કે ભલે મારું ગામ ડુંગરાની તળેટીમાં હોત તો કેવું ! એવો ડુંગર હોય કે લાગે ગામ એની હૂંફમાં સૂઈ રહ્યું છે. નદી નથી, ડુંગરેય નથી પણ ગામબહાર નીકળતાં કોઈ ગાઢ જંગલ શરૂ થઈ જતું હોત તો કેવું સારું થાત ! નદી નથી, ડુંગર નથી, જંગલ પણ. પણ મારા ગામ વિષે કશું કાવ્યાત્મક પણ ન મળે...

એ દિવસોમાં કોઈ આબુ, અંબાજી જઈ આવ્યું હોય ત્યાંની વાત કરે ‘સવડ નહોતી પણ માતાજીનો હુકમ થયો તે જાત્રા થઈ ગઈ.’ હું વિચારું આપણને માતાજીનો હુકમ ક્યારે થશે ?”

માતાજી હુકમની પ્રતીક્ષા કરતો ખેડૂતપરિવારનો કિશોર જુવાર હોતાં માંચડે બેસીને કાલિદાસના મેઘદૂત કે મણિલાલ દિવેદીનો ‘ઉત્તરરામચરિત’નો અનુવાદ વાંચે છે. ભોળાભાઈએ એને અવિસ્મરણીય જીવનાનુભવ કહ્યો છે.

હાઈસ્કૂલના છેલ્લાં વર્ષોથી જ લખવાનું શરૂ થઈ ગયેલું, આપણાં સદ્ભાગ્યે, એમને કોઈ પ્રિય વસ્તુ રહી હોય તો ‘ચોપડી’ છે. એસ.એસ.સી. પછી માણસાની માધ્યમિક શાળામાં ગુજરાતી-સંસ્કૃત ભણાવતાં હિંદી વિષય સાથે બી.એ., એમ.એ. કર્યું અને અમદાવાદની કોલેજમાં વ્યાખ્યાતા તરીકે અધ્યાપન કર્યું. શાળામાં રઘુવીર તેમના વિદ્યાર્થી – તેમણે લખ્યું. રઘુવીર ચૌધરીનું સાહિત્યસાહચર્ય ૧૯૫૨થી શરૂ થયું તે આજ પર્યંત છે તેની નોંધ લેતાં આનંદ થાય છે.

ભોળાભાઈનો ભાષા શીખવાનો નાદ તે કેવો ! ૧૯૬૧માં રવીન્દ્રનાથની જન્મશતાબ્દી દેશ અને દુનિયા મનાવી રહી હતી ત્યારે કવિને મૂળ ભાષામાં વાંચવા એ નગીનદાસ પારેખ પાસે બંગાળી ભાષા શીખ્યા, ના, આત્મસાત્ કરી. જ્યાં અધ્યાપક હતા ત્યાં છાત્ર પણ બન્યા, અંગ્રેજી સાથે ફરી એમ.એ. કર્યું. હિન્દીના પ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર અજ્ઞેય પર શોધનિબંધ લખ્યો. તુલનાત્મક ભારતીય સાહિત્યના અભ્યાસ માટે

શાંતિનિકેતનમાં વિઝિટિંગ ફેલો તરીકે રહ્યા હતા. પ્રખર શૈક્ષણિક કારકિર્દી અભ્યાસનિષ્ઠા, અધ્યાપનશૈલી અનેક સાહિત્યસંસ્થાઓ સાથે કરેલી પ્રવૃત્તિઓ, અનુવાદ, સંપાદનવિવેચન, ભ્રમણવૃત્ત... એમની સિદ્ધિની આ યાદી ઘણી લાંબી થઈ શકે.

ભાષાઓ પ્રત્યે લગાવ કેટલો ઉત્કટ ! ભોળાભાઈ ભુવનેશ્વર ગયા હતા. સંધ્યાઆરતી ટાણું. સ્ટેશન જવાના રસ્તે એક તરફ અંધારામાં ઊભા હતા. સહયાત્રીઓ બજારમાં ખરીદારી માટે ગયા હતા. ત્યાં એમને સતત આખ્યાનપાઠ સંભળાય છે. ભાષા નથી સમજાતી પણ પાઠની સુરીલી એકતાનતા સાથે મનનો લય સંધાઈ ગયો. રસ્તામાં ઓડિયા લિપિમાં સરકારી બોર્ડ જોયાં. એનો અર્થ પામવાની ઉત્કટ અભિલાષા જાગી ઊઠી. “દરેક અક્ષર જાણે કેવો છત્રી ઓઢીને ઊભો હોય !” ભોળાભાઈને થયું જો ઓડિયા ભાષા શીખું તો એ ભાષામાં રામાયણ વાંચી શકું.

બસ, સ્ટેશન પરની બુકશોપમાંથી ત્યારે જ ઓડિયા ભાષાની ચોપડી ખરીદી લીધી. બંગાળી, ઓડિયા, આસામી ભાષાઓ પર પ્રભુત્વ તો મેળવ્યું, મૂળ ભાષામાં સાહિત્ય વાંચ્યું અને અનુવાદો દ્વારા વાચકો સુધી પહોંચાડ્યું. એમણે વિવેચક અને અનુવાદકની જ કારકિર્દી બનાવી હોત જો નિરંજન ભગતે ‘સાહિત્ય’ ત્રૈમાસિક માટે નિબંધ લખવાની ફરજ ન પાડી હોત. ‘વિદિશા’એ ગુજરાતી નિબંધની નવી દિશા ખોલી આપી. એ નામના પહેલા જ નિબંધે અને પછી એ નામના પુસ્તકે એમને નિબંધકાર તરીકે સ્થાપી દીધા.

આમ તો એમને પરિષદનાં જ્ઞાનસત્ર અધિવેશનોમાં મળવાનું ઔપચારિક રીતે થતું, પણ ખાસ અંતરંગ પરિચય નહીં. એવો સુયોગ પણ થયો. ઘણાં વર્ષો પહેલાં મારા પરિવાર સાથે મથુરા-વૃંદાવન તરફ પ્રવાસે ગઈ હતી. પૂરો એક મહિનો ફરીને અમે હરિદ્વાર નિરાંતે અઠવાડિયું રહેવાનાં હતાં. યાજ્ઞિકસાહેબે ગુજરાત ભવનમાં અમારું બુકિંગ કરી રાખેલું. ગુજરાત ભવનમાં બપોરે અમે જમી રહ્યાં હતાં અને બાજુમાં જોયું તો ભોળાભાઈ પણ જમી રહ્યા હતા. અચાનક જ અમે મળી ગયાં. ભોળાભાઈ, શકુબહેન અને બકુલ ખાસ ગંગાસ્નાન માટે આવ્યાં હતાં. પછી તો રોજ ગંગાસ્નાન માટે સાથે જઈએ. દિવાળીનો સમય. પાણી ઠંડુંગાર. પણ ભોળાભાઈ તો પાણીમાં ઊતરી જ પડે. એમનું જોઈ અમે બધાં પણ જળકૂકડી બની ગયેલાં.

એક દિવસ બપોરે મારા ઘરની ડોરબેલ વાગી. બારણું ખોલ્યું તો ભોળાભાઈ. બહાર ઊભા ઊભા સંકોચથી પૂછ્યું, ‘તમારું ઘર શોધતો શોધતો આવ્યો છું, તમારે ત્યાં રહી શકું ?’ ‘લો, એ તે કાંઈ પૂછવાની વાત છે ?’ મને તો ગોળનાં ગાડાં મળ્યાં. તેઓ એક એવોર્ડ લેવા આવેલા. આયોજકો ગીચ ભુલેશ્વર એરીયાની નાની સામાન્ય હોટલના એક રૂમમાં મૂકી અદૃશ્ય ! અકળાઈ ગયા. મારા સરનામાની ચિઠ્ઠી લઈને આવેલા; કદાચ જરૂર પડે અને પડી. એવોર્ડ સમારંભનું બિરલા થિયેટર મારા ઘરની

બાજુમાં જ. સાથે તુલનાત્મક અભ્યાસનાં પુસ્તકો લાવેલા. છેક સાંજ સુધી એક બેઠકે કામ કર્યું. “રાત્રે માત્ર ખીચડી કરજો હોં !” કહેતાં માત્ર ખીચડી-દહીં જ જમ્યા. પછી પણ વિઝા નિમિત્તે મારે ત્યાં બેચાર વખત રહ્યા છે. સાથે પુસ્તકો. કશી જરૂરિયાતો, માંગણી નહીં. એમને સાચવવા જરાય અઘરા નહીં.

૨૦૦૦માં બ્રિટનની ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી તરફથી વિપુલ કલ્યાણીએ અમને બે બહેનોને, ભોળાભાઈ, જયંત પંડ્યાને અને પ્રદ્યુમ્ન રોઝાલ્લા તન્નાને નિમંત્રણ આપેલું. પૂરો એક મહિનો સાથે રહ્યા, ફર્યા. એમની સાથે ફરવું લઠાવો હતો. સ્મરણશક્તિ અદ્ભુત, પ્રસિદ્ધ પાશ્ચાત્ય સર્જકોની ભૂમિ પર ફરતાં એમના સરસ રીતે સચવાઈ રહેલાં ઘરોને જોતાં એમની સુંદર કાવ્યપંક્તિઓ, એમના જીવનની રસપ્રદ વાતો કહેતા રહેતા. શેક્સપિયરના ગામ સ્ટ્રોટફોર્ડ અપોન એવોનમાં ઘૂમીને પાછા ફરતાં, તરત વળતાં ત્યાં ગયા, એવોન નદીમાંથી અંજલિ ભરી જળનો પ્રસાદ લઈ માથે ચડાવ્યું. વર્ડ્ઝવર્થના કોટેજ ડોવ પાસે ખાસ તસવીર ખેંચાવી.

મારે અને ઇલાને મન પિતાનું તર્પણ અને ભોળાભાઈ સાથે અનોખી સાહિત્યયાત્રા બની રહી. રજનીભાઈ મહેતા અમને બે બહેનો અને ભોળાભાઈને કન્ડ્રિસાઈડ ડ્રાઇવ પર લઈ ગયેલા. ચારસો કિ.મી.ની મુસાફરી. એક ગામ ગયા જે ચારસો વર્ષ પહેલાં હતું એમ જ સાચવ્યું છે. આખું ફૂલોનું ગામ. ખોબલે ખોબલે સૌંદર્યપ્રકૃતિએ ઉછાળેલું. નાનાંશાં ઝરણાંમાં બતકો તરતાં હતાં ને કાંઠે બેસી અમે મસ્ત ચા પીધીલી. એ દૃશ્ય જેમનું તેમ સ્મૃતિમાં હજી સચવાયેલું છે.

૨૦૧૦માં લિટરરી એકેડમી ઓફ નોર્થ અમેરિકા તરફથી રામ ગઢવીનો અયાનક ફોન આવ્યો : ‘ટાગોર ઉમાશંકર જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે ત્રણ દિવસ લિટરરી મીટમાં તમે આવો ને આવો.’ મેં પૂછ્યું, ‘સાથે બીજું કોણ કોણ છે ?’ જવાબ મળ્યો, ‘ભોળાભાઈ અને ભગતસાહેબ. એક મહિનો રહેવાનું કરીને જ આવજો.’ ફરી એમની સાથે અમેરિકામાં અવારનવાર સાથે રહેવાનું બન્યું. મારી સાથે મારી પુત્રી માધવી પણ હતી. અમારી પાસે વિઝા નહીં. એપ્લિકેશન કરી. અમદાવાદથી અવારનવાર કોલ કરે, ‘વિઝાનું શું થયું ? તમારે આવવાનું જ છે.’ જવાને દિવસે છેલ્લી ઘડીએ વિઝા મળ્યા. અમેરિકાના વિશાળ એરપોર્ટ પર માધવી એમને વ્હીલચેરમાં પુશ કરતી હતી ત્યારે એ ઉદાસ થઈ ગયા હતા, બધું જોયું, ફર્યો. હવે શું કામ આવ્યો છું ? રામભાઈના આગ્રહથી આવ્યો. હોટલમાં બધા જ ડેલિગેટો એકસાથે રહેલા. અમારી રૂમ ભોળાભાઈની બાજુમાં. સવારે બ્રેકફાસ્ટ માટે ફોન કરે, ‘સાથે ચાલો.’ ચા-કોફી લઈ આવવા, ટેસ્ટ બનાવવા બધું માધવીને સોંપે. આવું બધું મને ન ફાવે. રાત્રે હોટલના રૂમમાં અમે નિરાંતે બેસતાં. દિવસભરની કાર્યક્રમની દોડાદોડી પછી અંતરંગ વાતોની ઉજાણી થતી. એનાં મીઠાં સંભારણાં છે.

બચપણમાં જે ઝંખના હતી કે મનેય માતાજીનો હુકમ થાય તો હુંય ઊપડી જાઉં
રઝળપાટ કરવા. એ ટાણે નક્કી માતાજીનો રથ આકાશમાર્ગે જતો હશે અને માએ તથાસ્તુ
કહ્યું હશે. અજ્ઞેયની એમની પ્રિય પંક્તિઓ હતી,

ખોલ દો નાવ

ચુપચાપ

જિંદગી બહતી હૈ

બહને દો.

મૂળે ભ્રમણનો જીવ. નાવડીનું લંગર ખેંચી લીધું અને ઊપડી ગયા અગમનિગમના
દેશમાં.

બોન વોયેજ ભોળાભાઈ.

